ד"ר איילה שיובין

המזרחי בראשות הרב שמואל מוהליבר (תרנ"ג-תרנ"ח) *

היסטוריונים גרסו לעתים כי ייסוד המזרחי[1] בשנת תרנ"ג (1893) נועד לפצות חובבי ציון מן הציבור החרדי על אבדן השפעתם בוועד האודיסאי.[2] בבדיקת מכתבי הרב שמואל מוהליבר וכתבי בני התקופה, מתבהרים גישתו של המזרחי וייעודו. משימתו העיקרית של המזרחי התמצתה בארגון התנועה הלאומית כתנועה המאוחדת חובבי ציון על דעותיהם השונות. אבן, השכיל מנהיגה של המזרחי, הרב מוהליבר, לבהוג על פי מטרה זו (כראיה, התיידדותו אל אגודת "בני־משה"). יתרה מזו, מטרה זו תאמה לגישתו הסובלנית של הרב. מגמת מייסדי המזרחי היתה להקים מסגרת לאומית אשר בפעילותה ואירגונה יהיה משום המשך למסגרת הלאומית־ציונית, הבלתי ליגאלית, שהיתה בין השנים תרמ"ה ותר"ן ברם, למרות גיסיונות חוזרים ונשנים מצד המזרחי להרחבת המערכת הארגונית, גותר המזרחי בתחום פעילותו ויזמתו של הרב מוהליבר גרידא. עם פטירת הרב מוהליבר תמו ימי המזרחי.

קיימת אפוא זהות בין פעולות המזרחי בין השנים תרנ"ג ותרנ"ח (1893—1898) לבין פעולותיו של הרב מוהליבר. לכן גדון במאמר זה בפעו־

* המאמר הוא חלק מפרק בעבודת M.A. בהדרכתו של פרופ' י' קניאל, מהמחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן.

1 הכינוי "מרכז רוחני" וקיצורו בגוטריקון מזרחי הוצע על ידי א"י סלונצקי. ראה י' אפל, בתוך ראשית התחייה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 264 (במהדורת וילנא, בשנת 1902, על פי הצעת סלונצקי, ניתן השם "מזרחי" אף לתנועה הדתית לאומית מיסודו של הרב ריינס, ראה ג' בת־יהודה, איש המאורות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 136).

2 ראה למשל א' לוז, מקבילים נפגשים, תל אביב 1985, עמ' 99.

לות המזרח"י, דהייגן למעשה בפעולותיו של הרב מוהליבר, ציפיותיו והישגיו בעת שהנהיג את המזרח"י, כמסגרת בלתי ליגאלית ומשלימה לפעולות החברה האודיסאית, ובתרומתו לקירוב האידיאי והמעשי בין תנועת חובבי ציון לבין התנועה הציונית־מדינית החדשה.

כדי להעריך את פעולות הרב מוהליבר והישגיו, בליכודה מחדש של התנועה הלאומית ואירגונה, בין השנים תרנ"ג ותרנ"ח, נסקור בקצרה מצב התנועה במחצית הראשונה של שנות התשעים.

משלהי שנת תרנ"א סקד משבר את התנועה הלאומית ברוסיה־פולין. מספר חבריה[3] והכנסותיה קטנו. הורגשה התרחקות מרעיון התחייה הלאומית. שני גורמים היו לדעיכתה של התנועה: א. כינון החברה האודיסאית — על פי תקנות החברה האודיסאית נמנע מחברי הוועד האודיסאי "להעיד את החברים בערי המדינה ולעודדם לפעולה",[4] לאמור: איסור תעמולה ואיסוד לאירגון עלייה והתיישבות. ב. המצב הכלכלי והמדיני בארץ ישראל (משלהי שנת תרנ"א), בפרס נעילת שערי הארץ בפני עלייה והתיישבות, איסור רכישת קרקעות, ביטול רכישות קרקע על־ידי חובבי־ציון ופשיטת הרגל של הוועד הפועל היפואי.[5]

"יסוד המזרח"י"

בקיץ תרנ"ג התליטו הרב מוהליבר ומספר מועט של חובבי ציון לערוך אסיפה בעיר דרוהגניק, בארבעה באלול ובחמישה בו באותה שנה. לאסיפה הוזמנו גם חברי הוועד האודיסאי, אף כי לא היה באפשרותם להשתתף בה, להוציא מ' בן־עמי.[6]

3 בשנת תרנ"ג, אומדן חובבי ציון ברוסיה־פולין ירד כדי מחצית, כשמונת אלפים חבר. מספר חובבי ציון אשר תרמו לוועד האודיסאי, מנה למעלה מארבע אלפים חבר בלבד. ראה ד' ויטל, והמהפכה הציונית, א, תל־אביב 1978, עמ' 125. וכן י' גולדשטיין, "מערכת היחסים בין 'הוועד האודיסאי' לבין התנועה הציונית והרצל מפשה אבות סימן לבנים ?". הציונות, י, (תשמ"ה), עמ' 33 (להלן: גולדשטיין, מערכת היחסים).

4 ראה החלטות ועידת דרוהגניק (באלול, תרנ"ג) — ייסוד המזרח"י, אצ"מ A 9/44/6 (ארכיון אגודת חובבי־ציון בוארשה) כמו־כן ראה "ספר התקנות לחברת התמיכה לבני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה וארץ ישראל" הספריה הלאומית, ו 391 V.

5 עיין מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777—1917, ירושלים 1978, עמ' 263—266.

6 מרדכי בן עמי (רבינוביץ) 1854—1932, סופר ועיתונאי, כתב ברוסית וביידיש. במאמריו מתח ביקורת על האינטליגנציה היהודית שזנחה את ערכי היהדות.

באסיפה דנו בייסוד המזרח"י, במטרותיו ובדרכי השגתן. בהחלטות האסיפה צוינו שתי מטרות עיקריות בהקמת המזרח"י: א. ארגון התנועה — "קיבוץ הכוחות המפוזרים", ויצירת "קשר רוחני" בקרב חובבי ציון ברחבי רוסיה־פולין, ועם יהדות חוץ־לארץ, לרבות הפצת הרעיון הלאומי.[7] ב. ייסוד אגודות לרכישת קרקעות בארץ ישראל. הרב מוהליבר נבחר למנהיג המזרח"י ועליו הוטלה משימת הארגון של התנועה הלאומית. כמו כן נאמר בהחלטות הוועידה "שצריך העומד בראש לעמוד בראש התנועה". משמע, נמסרה לרב מוהליבר עטרת ההנהגה של התנועה, בתקוה כי יביא לידי ארגונה מחדש. יתרה מזו, מייסדי המזרח"י נטלו מידי אודיסה את סמכויותיה הבלתי ליגאליות, שהעניקו חובבי־ציון בשנת תר"ן,[8] ומסרון לידי הרב מוהליבר. יצא אפוא כי מתבנסי הועידה הכירו באולת ידה ובקשייה של אודיסה, וביכרו את המרכז בביאליסטוק כמרכזה של התנועה הלאומית ברוסיה־פולין. יחד עם זאת, כיבד המזרח"י את סמכויותיה הליגאליות של אודיסה, וסייע ביד חברי הועד האודיסאי למלא את שליחותם הלאומית, ולערוך מגביות למען היישוב בארץ ישראל.

בשל בחירת הרב מוהליבר כמנהיג המזרח"י ובשל האווירה הפרו־חרדית ששררה באסיפת הייסוד, היה עשוי המזרח"י להיות מעוז לחובבי־ציון שמן הציבור החרדי. ברם, הרב מנע התפתחות זו. נוסח הפרוטוקול תאם את גישתו החדשה של הרב בשנות התשעים.[9] בפרוטוקול לא הוזכר המוטיב הדתי הגלום ברעיון הדתי־לאומי, וכן לא הודגשו בו ערכים דתיים. בסעיף המפרט את מטרות המזרח"י נאמר, כי מהות רעיון התחייה הלאומי הוא בשיבת ציון, תוך הדגשת היסוד הפרולטקטיבי, "למען נחיה על אדמתינו ככל עמי הארץ",[10] בהחלטות הועלו קריטריונים בבחירת חברי אגודה להתיישבות. השיקול הדתי לא הובא כקריטריון בבחירת חבר באגודה. התכונות שנדרשו:

בסיפודיו ותיאר את חזיים היהודיים המסורתיים. כמו כן היה ממייסדי אגודת "עם עולם" (בראשית שנות השמונים), שעודדה הגירה לאמריקה לשם יסוד מושבות, אולם הוא פרש מן האגודה.

7 עיין החלטות וועידת דרוהגניק (ראה הערה 4). תמצית הפרוטוקול נמצאת ביומנו של ד' סוכובולסקי, הספריה הלאומית, 709. V, מס' 217, עמ' 58—65.

8 ראה י' שלמן, "התימות בין החרדים למשכילים בתנועת חיבת ציון בשנות ה־80", הציונות, ה (תשל"ט), עמ' 34—55.

9 בשנות התשעים אופייני לגישת הרב מוהליבר המרגמטיזם. והוא התאים את תוכניתו הדתית־לאומית למצב הרוחני־חברתי שהתהווה בארץ ישראל, ראה להלן.

10 ראה החלטות וועידת דרוהגניק, שנת תרנ"ג, שם.

"אוהבי עמם ורעיון ישא"י בכל מאודם ולרחק כל איש גרגן וע מעללים ורודף אתרי הבצע והכבוד",[11] וכן עידוד התיישבותם של בעלי אמצעים אשר מימון התיישבותם יהיה "בלי לחץ ודחק לביתם ולעניניהם".[12]

פעולות המזרח"י

באסיפת דירקטוריון נתמנה י' אפל[13] למזכיר המזרח"י. אפל נאלץ לעזוב לזמן קצר את עבודתו במחיצת הרב מוהליבר בביאליסטוק. בהיעדרותו מונה ד' סוכובולסקי תחתיו.[14] עם שובו לביאליסטוק שימש אפל כמזכיר המזרח"י עד למיזוגו של הרב י' ניסנבוים, בפסח תרנ"ה.[15]

כל מזכיר הטביע את חותמו על תדמית המזרח"י ופעולותיו. אמנם הוראת הפעולה ניפא ונמסרה על־ידי הרב מוהליבר, אולם, חלק ניכר ממכתבי המזרח"י נוסחו בידי המזכירים. ניסוח הוראות הרב, והערות־תוספת של המזכירים, השפיעו על מגעי הרב עם הציבור.[16]

גורמים מספר השפיעו על פעילות המזרח"י ועל מידת הישגיה: א. חוסר היענות מצד חברים עסקניים מקומיים. ב. קשיי המזרח"י במימון הוצאותיו. ג. השפעת פרשת "בני־משה" על מערכת היחסים החברתיים ברוסית־פולין ובארץ ישראל. תגובת אחד העם בפרשה זו העיבה על תדמית התנועה בעיני החרדים. בתחילה הסתייג הרב מוהליבר ממעורבות בפרשה, עם הקצנת העימות, והשפעתה על יחסיהם של תובבי ציון מן הציבור החרדי אל התנועה,

11 שם.

12 שם.

13 יהודה ליב אפל 1857—1934, מראשוני חובבי ציון בווילנה, ומפעיליה. ספר זיכרונותיו, — בתוך ראשית התחייה, משמש מקור רב ערך לחקר ראשית הציונות ברוסיה.

14 דוד סוכובולסקי, חבר אגודת חובבי ציון בביאליסטוק, ומשפיליה. הצטרף לאגודת "בני־משה".

15 אפל, ראשית התחייה, עמ' 263—265; י' ניסנבוים, עלי חלדי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 126 (להלן: ניסנבוים, עלי חלדי). לעיתים מילא סוכובולסקי את מקום אפל. הרב יצחק ניסנבוים (1868—1942), מראשוני התנועה הציונית הדתית במולין ומראשיה, נטל חלק בייסוד תנועת ה"מזרחי", היה מעורכי "הצפירה": כתב דרושים ומאמרים על הציונות, וכן מאמרים וספרים.

16 ניתן לראות ממכתבי סוכובולסקי אל אחד העם את מידת השפעתו של המזכיר ומעורבותו בפעולות המזרח"י. דוגמה ציין באחד ממכתביו, כי אגודת "בני משה" תפיק תועלת מייסוד המזרח"י משום שלאחר פטירת הגרש"מ "נוכל להעביר את 'המרכז הרוחני' לאגודתינו ב"מ (בני־משה) ביפו", עיין אצ"מ A 35/4/11 מכתב מיום י"ט בחשון תרנ"ד.

החל הרב מוהליבר להגן על "בני־משה" תוך הבהרת גישתו הלאומית.[17] כאמור, חל בשנות התשעים מפנה בגישת הרב מוהליבר, בין היתר בשל "תוהליכי החילון". הרב נקט גישה "פשרנית", השונה מעמדת עמיתיו התור־דים. הרב סבר כי בשל ההתפתחות הרוחנית־חברתית בארץ, שיתוף פעולה בין הציבור החרדי לבין הציבור בעל הדעה החופשית, בארץ ובתנועה הלאומית, הוא כורח המציאות. על אף המכשולים שניצבו בפניו, הרחיב המזרח"י את שורותיו.[18] אולם מן הדין להדגיש כי לא עלה בידו להביא לידי מפנה משמעותי ביחסה של יהדות רוסיה־פולין, שהיתה חרדית ברובה, אל רעיון התנועה הלאומית.

הרב מוהליבר הקפיד על הפרדה בין סמכויותיו לבין סמכויות הוועד האודימאי, כפי שהוחלט באסיפת דרוגניק. בכל מקום ומקום שעלה בידי עסקן המזרח"י להקים אגודת חובבי ציון, מיהר המזרחי גם מורשה לגיסס התרומות מטעם הוועד.[19]

פעולותיו העיקריות של המזרח"י כללו: מסירת דו"חות מפורטים של חובבי ציון על המצב הכלכלי והחברתי ששרר בארץ ועל אפשרויות לרכישת קרקעות באמצעות הנדיב,[20] יצוץ לדרכי עלייה והתיישבות והכוונתם, סיוע בביסוס כלכלת הישוב — עידוד קניין יין ארץ ישראל ברוסיה־פולין[21] וכן גיוס תרומות בעבור הפועלים החקלאים חסרי התעסוקה בארץ ישראל.[22]

המזרח"י נקט אמצעי הסברה ותעמולה שונים לשם הפצת רעיון ההתיישׁ־

17 ראה אגרות הרב ניסנבוים, תרנ"א—תשי"א (כתבו ונערכו בידי י' שפירא), ירושלים תשט"ז, עמ' 21—26 (להלן: אגרות הרב ניסנבוים); הנ"ל, עלי חלדי, עמ' 103—102. על פרשת "בני משה" ראה י' קניאל, המשך ותמורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 170—139; י' שלמון, "תוהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות התשעים", קתדרה 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 12—30. הרב מוהליבר ביקש להצניע את חילוקי הדיעות בין חברי התנועה, כדי לקרב בין היריבים ולעצור בעד התרחקות חובבי ציון מן הזרם החרדי.

18 ראה אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 25; מכתב המזרח"י אל אוסישקין, חג הסוכות, תרנ"ה, וכן אצ"מ A 35/3/3 מכתב סוכובולסקי אל אחד העם, מיום י"ט בחשון תרנ"ד. סוכובולסקי ציין, כי "התעורדו רבים משרי המדינה".

19 עיין ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 105.

20 ראה אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 32, 36, וכן ראה אצ"מ A 35/3/3, מכתבי סוכובולסקי אל אחד העם משנת תרנ"ד: מיום ה' בתשרי, מיום י"ט בחשון, ומיום ד' דחול המועד פסח.

21 אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 53. וכן י"ל הכהן־פישמן, ספר שמואל (ספר זכרון), ירושלים תרפ"ג, עמ' ס"ד, ס"ה.

22 ראה תחזי המזרח"י בספריה לאומית 391 .V, מנחם אב תרנ"ד, ומשבט תרנ"ה.

בות בארץ ישראל. כגון, התכתבות עם קהילות ואישים שונים, הדרכת מטיפים,[23] הפצת כרטיסי ברכה לקראת חגים ואירועים משפחתיים.[24] כמו־כן הגן המזרח"י על היישוב החדש מפני ריגושים וגינויים מצד הציבור החרדי, והסביר, כמו כן, את חשיבות מתן היתר שמיטה בשנת תרנ"ו.[25]

כדי לעמוד מקרוב על המצב בארץ ניהל המזרח"י התכתבות ערה עם ועד הפועל היפואי, בפרט עם י' איזנשטאדט.[26] כמו כן נעזר הוועד היפואי בשירותי המזרח"י,[27] לעתים אף קבוצות או פרטים שמן היישוב החדש והישן, פנו אל המזרח"י וביקשו סיוע כספי או מעורבות בבעיותיו.

מגעי המזרח"י התפשטו גם מעבר לגבולות רוסיה־פולין וארץ ישראל. המזרח"י העביר ידיעות ליהדות המערב על מצבם הכלכלי והחברתי של יהדות רוסיה־פולין, לרבות גישתם הלאומית של חובבי ציון, וכן מסר על ההתפתחות החברתית והכלכלית בארץ ישראל. כמו כן גוצרו קשרים בין המזרחי, לבין חובבי־ציון בצפון אמריקה.[28]

23 ההתכתבויות בין הרב מוהליבר לבין המטיף ח"י יפה, החלו משנת תרמ"ח עד שנת תרנ"ו, ראה אצ"מ A 9/97/24, ארכיון חיים יוסף יפה. על ההתכתבות בין הגרש"מ לבין המטיף מאמלאנסקי, ראה סטריה לאומית 1282/138. V, מיום א' בחשון תרנ"ה; כ"ה בחשון תרנ"ה; ומיום ד' באב תרנ"ה.

24 ראה אגרות הרב ניסנבוים עמ' 75, 74, 62, 38, 19. שם, בעמ' 63, התבצלות הרב י' ניסנבוים בפני ביאליק על פרסום שירו ללא אישורו, וכן הצרת הרב ניסנבוים כי התקבל היתר הצגזור לכרטיסי הברכה לראש השנה.

25 שם, עמ' 36—32; י' קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 329—327. כן ראה א"ז לוין אפשטיין, זכרונותי, תל־אביב תרצ"ב, עמ' 200—202; הנ"ל, "רחובות", פורסם ב"בוסתנאי", שנת תרצ"א, גל' 15, מיום ח' באב, עמ' 13—15, וגל' 16, מיום ט"ו באב, עמ' 16—15. ראה היתרו "הגמוד" של הרב מוהליבר, ארכיון רחובות, מיכל 10, 4/3 N 306.

26 יהושע איזנשטאדט־ברוילי (1854—1918), סופר, סופר ועיתונאי. חובב ציון. בשנת 1889 נוסדה ביוזמתו ובראשות אחד־העם, האגודה "בני־משה". בשנת 1890 הוא נבחר לסגן יושב ראש הוועד האודיסאי, ובסוף אותה שנה הוא עלה ארצה. היה מאנשי הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו, הרוח החיה בפעולותיו; הצטרף לתנועה הציונית מראשיתה, והירבה לפרסם מאמרים בעניני היישוב. לפי בקשת הרב מוהליבר, התנהלה התכתבות שבועית בין הרב לבין איזנשטאדט. ראה אצ"מ A 25/31, מיום ב' סיוון תרנ"א.

27 כגון בקשתו של הוועד היפואי מהרב מוהליבר כי ידרוש סיוע מהנדיב בעבור המושבות, וכן בקשתו לעודד חובבי ציון ברוסיה־פולין לסייע בידי מתיישבים שונים, במרס הפועלים החקלאים. ראה אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 40, המזרח"י אל אוסישקין, מיום כ' באלול תרנ"ה.

28 ראה א' מלאכי, "ר' שמואל מוהליבר וציוני אמריקה" תלפיות, (תשי"ן—תשי"ת) עמ' 599—579 (מכתבים ותזרים).

היחסים בין "המזרחי" לבין הוועד האודיסאי

חברי הוועד האודיסאי הסתייגו מרעיון הקמת מרכז נוסף לחובבי ציון, אף כי הכירו בחיוניות הפעילות הבלתי לגאלית. המניע העיקרי להתנגדותם היה החשש מדחיקת מקומם. א' גינצברג (אחד העם)[29] שהה מחוץ לגבולות רוסיה־פולין בזמן כינוס האסיפה בדרזנניק, והוא הביע התנגדות נמרצת להקמת המרכז בביאליסטוק.[30] ברם, לאחר ייסוד המזרח"י ומחמת שיתוף־הפעולה מצידו, הורגש מפנה ביחס המרכז באודיסה אליו.

ניתן לעמוד על גישת אחד־העם אל המרכז בביאליסטוק על־ידי השוואת מטרות ייסוד המזרחי למטרות אגודת "בני־משה".[31] מטרות המזרח"י היו משום חזרה על מטרותיהם של "בני־משה", בנוגע לעיקרון של הכשרת הלבבות.[32] בראש המזרח"י ניצב נציג הזרם החרדי, ותיו עלולים להיווצר ניגודי אינטרסים בין המזרח"י לבין "בני־משה", בפרט כאשר מספר נכבד של חברים ב"בני־משה" נימנו עם הציבור החרדי. אחד העם חשש מפני התפתחות זו, ויתרה מזו, הוא אף חשש מפני השפעת המזרח"י על צביונה הרוחני של אגודת "בני משה". על כן הוא הזהיר את חברי "בני משה" בעליה זיקה אל הציבור החרדי, כי עליהם לבחור בין סובלנות מוחלטת כפי שפירש אחד העם, לבין פרישה מן האגודה.[33]

ברם, המזרח"י נמנע מעימות רעיוני עם אגודת "בני משה". יתרה מזו, המזרח"י אף סייע בידי חברי "בני משה", בעת העימותים בין "מחנה" פינס לבין חברי "בני משה". גישתו החיובית של יושב ראש הוועד האודיסאי, אברהם גרינברג, אל המרכז בביליסטוק סייעה לשיתוף פעולה בין שני המרכזים.

29 אשר גינצברג (1856—1927) זיהוע בכינוי הספרותי "אחד העם". פובליציסט ומגה דיעות, אבי תורת "המרכז הרוחני" בציונות. על בסיס מאמרו הראשון "לא זה הדרך" נוסדה בתרמ"ט (1889) בראשותו אגודת "בני־משה".

30 ראה קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, ב, עמ' 241. וכן אגרות אחד העם, תל אביב תשט"ו, מכתבו של א' גינצברג, מיום י"ד בחשון, תרנ"ד.

31 אף אגודת "בני משה" השתמשה בכינוי "מרכז רוחני", אם כי במשמעות שונה. כוונתם היתה להקים מרכז רוחני בארץ, מרכז שיקרין מכוח הדוגמה וההדרכה.

32 "הכשרת הלבבות" — כגוייה של תפישת אחד העם. לדידו, צריך תחילה לטפח באמצעים חיוכיים את האידיאל הלאומי, בקרב בני האומה, ובכך להכשירם להגשים את תחיית האומה בארצה. אף המזרח"י התימר להכשיר את הלבבות, אולם צידף תוכנית עלייה והתיישבות.

33 ראה י' שלמון, "המאבק על דעת הקל החרדית במזרח אירופה ביחס לתנועה הלאומית בשנים 1894—1896", פרקים בתולדות החברה היהודית (מוקדשים ליצקב כץ), ירושלים תש"מ עמ' ש"ח—ש"ט.

בנוסח החלטות ועידת דרוזגניק צוינה הפרדת הסמכויות בין המזרח"י לבין אודיסה, "למען הסר האחריות מעל הועד המקומי החלש, כי המורשים לא יקבלו עליהם להיות נמנים בין התברים העסקנים".[34] בעיני הרב מוהליבר, הטעם בייסוד המזרח"י היה השלמת החסר בפעולות אודיסה, ולא נטילת סמכויותיה. המזרח"י נזהר מכל פעילות שהיתה עלולה להטיל דופי ברישיון החברה האודיסאית[35] בזכות פעילותו הבלתי ליגאלית של המזרח"י היה בכוחו של המרכז הליגאלי לבצע את שליחותו הלאומית.

ברם, קיום המזרח"י היה תלוי בחסדיה של אודיסה, מאחר שכספי התנועה וזכות בידי המרכז באודיסה. תלות זו הקשתה על תיפקוד המזרח"י, בפרט כאשר הכנסות התנועה היו דלות. כמו כן התלבטה אודיסה בהסוואת התקציב בעבור המסגרת הבלתי־ליגאלית. לדברי מזכיר המזרח"י "מצב המזרח"י תלוי על בלימה".[36]

למרות הקשיים והחששות של חברי הוועד האודיסאי במימון הוצאות המזרח"י, הכירה אודיסה בתשיבותו ובתרומתו של המרכז בביאליסטוק בארגון התנועה הלאומית. לאחר פטירת הרב מוהליבר ביקשה אודיסה ממזכיר המזרח"י הרב י' ניסנבוים, כי יאות ליטול לידיו את הנהלת המזרח"י "בתור מרכז רוחני לחובבי־ציון ולעבוד אותן העבודות שאין הועד הרשמי יכול להתעסק בהן".[37]

התנועה הציונית ברוסיה־פולין בין השנים תרנ"ו ו־תרנ"ח

א. עד כינוס הקונגרס הראשון (תרנ"ו—תרנ"ז)

הקשרים בין הרב מוהליבר לבין הרצל ועוזרין, ומעורבות הרב מוהליבר בפעילות הציונית, החלו בעקבות ביקור פרופ' בלקובסקי באודיסה[38] בשנת

34 ראה החלטות וועידת דרוזגניק (באלול, תרנ"ג), אצ"מ A 9/44/6.

35 ברות זו ניתן להבין את התנגדות הרב מוהליבר ליטול חלק במינויו של י"ל בינשטוק, בשמחת ראש הועד הפועל ביפו, לאחר פטירתו הפתאומית של י"ל בינשטוק, בשמחת תורה תרנ"ה. "בפקודת הגרש"מ אינו לוקח המזרח"י כל חלק בדבר הזה". עיין אגרות ראיב ניסנבוים, עמ' 26, מכתבו של המזרח"י אל מ' אוסישקין, מיום ה' מרחשון תרנ"ה.

36 אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 50, המזרח"י אל מ' אוסישקין, מיום י"ד בשבט תרנ"ז. וכן ראה י' ניסנבוים, עלי חלדי עמ' 111.

37 אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 101, 102—103.

38 צבי הירש (גרגורי) בלקובסקי 1865—1948 מנהיג ציוני ומשפטן, פרופ' למשפט

תרנ"ו (1896). פרופ' בלקובסקי מסר באסיפת החברה האודיסאית, שנערכה בין כ"ז בתמוז ל־ג' באב תרנ"ו, על בקשת הרצל לבוא בדברים עם חובבי ציון ברוסיה־פולין. הוועד האודיסאי הפנה את המבקש אל המרכז בביאליס־טוק, לפי שנמצע הוועד מפעילות פומבית בגושא שלא היה בתחום התקנות שברשיון הליגאלי.

הרצל חפץ בשיתופם של חובבי ציון בפעילותו הציונית, ולכן שלח אל המזרח"י, באמצעות פרופ' בלקובסקי, את מכתבו הדן במטרות הקונגרס היהודי שיתכנס במינכן,[39] המזרח"י פרסם את תוכן החוזר בתוספת הסברו של בלקובסקי, וסיימו בהבעת תמיכה ותקווה לאחדות הכוחות הלאומיים.[40]

בהמשך המכתב, ציין המזרח"י כי מטרה נוספת הועלתה במכתבו של הרצל. לדבריו, שאף הרצל להקים ועד בשם "ציר כל ישראל". בחירי הוועד ייצגו את האומה בפני ממשלות, וידרשו פתרון ל"שאלת היהודים" על־ידי הקמת "מדינת היהודים". הנציגות היהודית תצורף מפאת סמכותה הלאומית לקונגרס בין לאומי, שידון בבוא היום על עריכת תיקונים בממלכת העות'מא־נית. לתכנית זו הביעו התנגדות מספר גבוד של חובבי ציון. חששם היה מפני חמת הסולטאן התורכי על התוכנית המדינית, שתתבטא בגזירות ובאיסורים שונים על ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. המזרח"י דרש מטובי חובבי ציון להשתתף בקונגרס ולהעלות שם את עמדתם הנגדית, כדברי המזרח"י "ישתדלו להניא את הד"ר הרצל ממטרתו זאת".[41] מזכיר המזרח"י, הרב י' ניסנבוים, ציין בספרו, עמדה שונה ממכתבו הנזכר. לדבריו "המזרח"י לא שם לב לכל המענות והפחדים שנשמעו מעברים שונים".[42] סביר להניח, כי המזרח"י ביטל את הסתייגותו לאחר הבטחת הרצל כי דיון מפורט בתוכנית המדינית ייערך עם תום מאבקי הכוחות בדרום אירופה

באוניברסיטת סופיה. פעיל בתנועה הציונית ברוסיה, עזר באירגון הקונגרס הציוני הראשון, עלה ארצה בשנת 1924.

39 עיין קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, ב, עמ' 356—357. וכן ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 112—113.

40 ראה אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 81—82.

41 ראה שם, וכן ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 113. היבט נוסף להתנגדות חובבי ציון העלה י' גולדשטיין, במאמרו על מערכת היחסים בין "הוועד האודיסאי" לבין התנועה הציונית הרוסית וזהרצל, גולדשטיין, מערכת היחסים, עמ' 37. לדבריו, הסתייג המזרח"י מן הפעולה המדינית ובגלל התנגדות הנדיב והתנגדותם של חובבי־ציון באירופה המערבית לתוכנית הרצל. לדעתו, לאחר היזדע הכישלון של מגעי הרצל בקושטא ובלונדון, ואף כישלון שיחותיו עם הנדיב, התרופפה התנגדות חובבי ציון, לרבות המזרח"י, מן התוכנית המדינית.

42 י' ניסנבוים, הדת והתחייה הלאומית, עמ' קנ"ג.

המזרחית, נוכח חולשתו של השלטון העות'מאני. המזרח"י גימק את המפנה ביחסו אל התכנית המדינית, "כי הד"ר הרצל וחבריו המה עתה חו"צ גלהבים, אבל לא נבהלים ועושים מעשיהם ומדברים דברים גם בחשבון ודעת", ובהמשך דבריו "גם בקושטא יש לד"ר הערצל אנשים מגדולי המלכות העומדים על המשמר להחזיקו על כל דרושי".[43]

כדי שיהיה בכוחם של חובבי ציון להשפיע על החלטות הקונגרס, ביקש הרב מוהליבר מחובבי ציון, המתעתדים להשתתף בקונגרס, להתאסף במקום קודם כינוסו, ולגבש עמדה אחידה, "ישתדל המזרח"י כי שפה אחת ודברים אחדים יהיו לצירים מרוסיה".[44] החלטתם תיקבע בהתייעצות עם המזרח"י ו"מטעם המזרח"י" תשולח להם הצעה".[45]

ב. לִמן הקונגרס הראשון בבאזל (מאלול תרנ"ז)

מפאת חולשת הרב מוהליבר לא היה בכוחו להשתתף בקונגרס. הרב מסר את תוכניתו הציונית לידי נכדו יוסף מוהליבר,[46] ומכתבו נקרא מעל בימת הקונגרס.[47]

הרב מוהליבר הבהיר במכתבו את היחס בין תנועת התחייה הלאומית לבין התנועה הציונית מייסדו של הרצל. המכתב ספוג אווירת התרגשות ובימויי תיקווה להשגת מאוי האומה. הפתיחה מלווה דברי תפילה והבעת חשש מפני השלכות שליליות מכינוס הקונגרס על מצבם של קהילות ישראל. "אנא ד', היה עם פיפיות שלוחי עמך בית־ישראל, הודם מה שיאמרו, הבינם מה שידברו, ולא יכשלו בלשונם, חלילה להוציא דברים נגד תוה"ק או נגד הממשלות ירו"ה".

המכתב מחולק לתשעה סעיפים. בשל חשיבות המכתב להבנת גישתו הלאומית־ציונית של הרב מוהליבר נפרט סעיפים מספר:

43 אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 86—87.

44 אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 85, וכן ראה עמ' 87, 88. רשימת הנוסעים מרוסיה שם, עמ' 89.

45 שם, עמ' 85.

46 ד"ר יוסף מוהליבר (1872—1943), נכדו של הרב מוהליבר, ממייסדי אגודת הסטודנטים הציונית "שחיות ישראל" במנצ'סטר. שימש כרב העדה בביאליסטוק, בין השנים 1915 ו־1902. בשנת 1920 עלה ארצה. היה מנהל הגמנסיה העברית בירושלים.

47 עיין: "דברי רבי שמואל מוהליבר זצ"ל אל הקונגרס הציוני הראשון", — עותק נמצא בארכיון (26.322), פורסם גם בספרו של י"ל הכהן־פישמן, הרב שמואל מוהליבר, עמ' ס"ז—ס"ט. כמו כן פורסם אצל ח' אורלין, קונגרס הציונים בבאזל (מהדורה שניה מתוקנת ומורחבת), תל אביב תשל"ח, עמ' 105—109.

א. בסעיף ג, ציין הרב מוהליבר כי "נחוץ לתקן" בקונגרס. דהיינו, להחליט על אהבה ואחווה בין הציבור החרדי לבין הציבור בעל הדעה החופשית הדוגל בשיבת ציון.

ב. בסעיף ד, התנה הרב את שיתוף הפעולה בין חובבי ציון לבין התנועה הציונית־מדינית, בכיבוד עקרונות תנועת התחייה הלאומית ובסיוע להגשמת מטרותיה על־ידי התנועה הציונית־מדינית. כלשון הרב מוהליבר "צריכים כל 'בני ציון' לדעת ידיעה גמורה ולהאמין אמונה שלמה כי 'ישוב הארץ' הינו: לקנות אדמה ולבנות בתים, ולנטוע פרדסים ולזרוע שדות". ועוד דרש הרב העדפת מטרות חובבי ציון על פני מטרות התנועה הציונית־מדינית, הואיל ועשייה זו היא "יסוד קיום לאומתנו". משמע, הגשמת הרעיון הציוני־מדיני היה תלוי בהכנת התשתית הכלכלית בארץ ישראל.

ג. בסעיף ה, דרש הרב הכרה בזהות היהודית כזהות לאומית דתית, "תורתנו שהיא מקור חיינו צריכה להיות יסוד תחיתנו בארץ אבותינו". עם זאת ציין כי לא היתה כוונתו להתערב בחיי הפרט, "להוכיח לאנשים פרטים יחידים בהנהגתם". לשון אחר, הרב מוהליבר דרש כי עקרונותיה ומעשיה של התנועה הציונית־מדינית (בארגונה הלאומי־ציוני) לא תסתורנה את דרכי האמונה, ואילו שאלת ההתנהגות הפרטית לא תהיה בתחומה של התסתדרות הציונית. הרב הבהיר, כי התייחס בדבריו לזהות הלאומית דתית על פי התורה, "כפי שהיא מורשה לנו דור ודור בלי כל גרעון ותוספת". הרב התנגד להכיר בזרמים הרפורמיים כחלק מן הזהות היהודית.

הקונגרס בחר ארבעה מורשים מרוסיה־פולין, ועמהם נמנה הרב מוהליבר.[48] כמו כן הטיל הקונגרס על הרב מוהליבר לאסוף את השקלים ברוסיה־פולין, למען התנועה הציונית. היות שפעולה זו היתה מלווה במסמכים רשמיים ובפרסומם, סירב הרב למינוי, "יען כי אין ע"ז רשיון ממשלתנו".[49]

הוחלט למסור את איסוף השקלים לידי המורשה בקייב, — המרכז אשר בהנהלת מנדלשטם. המזרח"י הודיע לוועד הפועל בווינה, כי מחצית סכום השקלים שיגויסו יוקצה להוצאות התעמולה ברוסיה־פולין, משום שלא היה בידם מקור הכנסה נוסף.[50]

48 שלושת המורשים הנוספים: י' יסינובסקי, י' ברנשטין־כהן וז' מנדלשטם.

49 ראה אצ"מ Z 1/280 (ארכיון ויצה), מכתב הרב מוהליבר אל הוועד הפועל בווינה, מיום ט"ו בכסלו תרנ"ח.

50 ראה אצ"מ Z 1/279, מכתב הרב מוהליבר אל הוועד הפועל הציוני, מיום כ"ז בחשוון תרנ"ח. מכתב זה לא הגיע לידי הוועד הפועל הציוני. לפיכך חזר

בין הימים כ"א בחשון ל־כ"ה בו תרנ"ח כינס הרב מוהליבר בביאליסטוק אסיפת־ייסוד להסתדרות הציונית ברוסיה־פולין, ליישב־ראש נבבד נבחר הרב מוהליבר וליושב־ראש בפועל יהושע סירקין. ההחלטות עסקו בדרכי הארגון של התנועה הציונית ברוסיה־פולין, דהיינו: החזקת מרכז רוחני, מרכז התכתבות, מרכז קופה, הדפסת חוברות לאומיות בשפות שונות, מימון שליחים, מגידים ודרשנים, השגת רישיון להוצאת שבועון ברוסית ויידיש. אם לא יעלה בידם הדבר, יודפס השבועון בחו"ל, כמו כן תיבדק נכונותה של מערכת "המליץ" או "הצפירה" להיות שופר לרעיון הציוני ברוח ההחלטת הקונגרס בבזל. עוד הוחלט כי הכספים לייסוד הקרן הלאומי יגויסו בנפרד.[51] נוסדו ארבעה מרכזים במקומות מושבותיהם של ארבעת המורשים ובהנהלתם. תפקיד המרכז הרוחני של הציונים בביאליסטוק בראשות הרב מוהליבר חייב משלוח מכתבים־חוזרים לשם התווית דרך פעולה תוך התייעצות עם יתר המורשים.

באסיפה זו של ההסתדרות הציונית ברוסיה־פולין, אושר המזרח"י כמרכז רוחני גם לציונים המדיניים. ההתעוררות שקמה בקרב יהדות רוסיה־פולין הביאה לידי ייסוד אגודות ציוניות מדיניות. כאשר נוסדה אגודה מקומית, פעל המזרח"י לחיבורה עם "מרכז הקורספונדנציה" בקישינב.

תודות לתמיכת הרב מוהליבר בפעולת הרצל, ותודות לפעילות המזרח"י בהפצת הרעיון הציוני־מדיני, ליכדו חובבי ציון בבוא היום, את תנועת חיבת ציון עם התנועה הציונית. הסביר זאת הרב י' ניסנבוים: המזרח"י חשב את התנועה הציונית לבזת של תנועת חיבת ציון והביט עליה לא כעל תנועה חדשה אל רק כעל התפתחות ישנה.[52] ליח מאן דפליג, רעיון התחייה הלאומית בארץ ישראל טמן בחובו את התקווה לתחייה מדינית. התנועה הציונית כתנועה עממית היתה תולדה של תנועת חיבת ציון. מכאן פתיחותם של חובבי ציון והיענותם לקריאת הרצל, אם כי מקצתם חששו מתוצאותיו. המזרח"י נהג על־פי עיקרון של ליכוד התנועה הציונית עם תנועת חיבת

המזרח"י על תוכן מכתבו (מחשון), במכתבו ביום ט"ו בכסלו תרנ"ח, ראה אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 91—92.

51 ההלטות אסיפת ביאליסטוק, אצ"מ Z 1/279, בימים כ"א—כ"ה בחשון, תרנ"ח. וכן י' ורפל, "זכרון שמואל", סיני ג (תרצ"ט), עמ' קכ"ו—קכ"ט. ראה שם, הודעת מוהליבר לד"ר הרצל על כינוס האסיפה האמורה (בבית הרב בביאליס־טוק), המכתב מיום י"ב מרחשון, תרנ"ח. תיאור מהלך הישיבה ראה ניסנבוים, הדת והתחיה הלאומית, עמ' קי"א—קי"ג.

52 י' ניסנבוים, שם, עמ' קנ"ד, וכן הנ"ל, "המזרחי על אם הדרך", מזרחי — קובץ יובל, ניו־יורק תרצ"ו, עמ' 30.

ציון, והעדפת עבודת ההתיישבות, כשלב חיוני בהגשמת הציונות המדינית. עם ההתלהבות העממית שעוררה התנועה הציונית, התפתחו חילוקי דעות בקרב חובבי ציון ברוסיה־פולין. מחד־גיסא, היו שחששו כי איסוף השקלים יפחית מהכנסות הוועד האודיסאי, ועל כן התנגדו לתנועה החדשה. מאידך־גיסא, היו שביטלו את רעיון ההתיישבות כעניין פעוט, ודרשו לייחד את מיטב הכוחות הלאומיים ליצירת "מקלט בטוח".[53] המזרח"י שימש גשר המאחד בין המחנות. במכתבים־תוזרים, ובמכתבים אישיים הגן המזרח"י על עקרונות התנועה החדשה, ועל חשיבות העבודה ה"ישנה". בשל מעשי המזרח"י נשארה ההסתדרות הציונית ברוסיה־פולין נאמנה ברובה לרעיון חיבת ציון, גם בעת שהמערב נטה לרעיון המדיני גרידא.

כעשרה חודשים בלבד הנהיג הרב מוהליבר את התנועה הציונית ברוסיה־פולין עד לפטירתו בסיוון תרנ"ח. המזרח"י דאג לא רק לארגון התנועה הציונית באירופה המזרחית, אלא אף השפיע על צביונה הרוחני והמעשי בקרב חובבי ציון.

תודות לפעילות המזרח"י, רב חלקם של הכוחות הדתיים בבנין ההסתדרות הציונית ברוסיה־פולין. שיתוף הרבנים בעבודה הציונית־מדינית ובחירת מטיפים חרדים ציוניים סייעו להתפשטות הרעיון בין ההמונים הנאמנים למסורת.[54]

סיכום

האם הושגו מטרות של המזרח"י בייסודו?

ההתרחקות מרעיון התנועה הלאומית ברוסיה־פולין היה המניע העיקרי לייסוד המזרח"י בשנות התשעים. פעילות המזרח"י בראשות הרב מוהליבר הוציאה את התנועה מקיפאונה, ברם, לא עלה בידי הרב מוהליבר להביא לידי מפנה משמעותי בפעולות התנועה הלאומית, מפאת הגורמים הבאים: התרשלותם של עסקני המזרח"י, קשיים במימון ועצאות המזרח"י והתחזקות הכוחות האנטי־ציוניים, בגלל העימותים החריפים בין "בני־משה" לבין

53 ראה י' שלמון, יחס החרדים לתנועה הציונית בראשיתה, רוסיה־פולין (1882—1900), עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים 1974, עמ' 92.

54 על שיתוף־הפעולה בין הציבור החרדי לבין הציבור החופשי במסגרת התנועה הציונית־מדינית, ראה א' דון יחייא, "תפיסות של הציונות בהגות היהודית האורתודוכסית", הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 61—63. לדבריו, עם הבלטת הממד האידיאולוגי, בתנועה הציונית, החלה ההתנגדות כלפיה מקרב הציבור החרדי. התפתחות זו ציין בן התקופה הנדונה, ניסנבוים, המזרחי על אם הדרך, עמ' 30. וכן הנ"ל, אגרות הרב ניסנבוים, עמ' 102—103.

מחנה פינס. כמו כן גרתעו רבים מלתמוך בעקרונות התנועה הלאומית בשל יחסו של השלטון העות'מאני להתיישבות היהודית החדשה, ומחמת המצב הכלכלי בארץ.

הישגי המזרח"י בתחומי רוסיה־פולין היו: א. חיזוק הרעיון של התחייה הלאומית, אם כי בממדים מצומצמים, על־ידי הסברה ותעמולה, פעולות המרכז בביאליסטוק סייעו לפעולות הוועד האודיסאי, בפרט בידי מורשה הוועד. ב. חיזוק הקשר בין יהודי רוסיה־פולין ליהודי אירופה המערבית, לרבות יצירת קשר עם אגודת חובבי ציון באוצות הברית. ג. סלילת הדרך בסני הציונות המדינית. המזרח"י עודד את חובבי ציון לתמוך ברעיון הציוני־מדיני. יתרה מזו, עד לפטירת הרב מוהליבר היתה הנהגת התנועה בידי הרב מוהליבר, והמזרח"י שימש כמרכז התנועה הציונית ברוסיה־פולין.